 <https://doi.org/10.30563/turklad1291608>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 03.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 15.06.2023
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2023

Atıf / Citation

Paşayeva, A. (2023). Dede Ömer Rüşenî'nin Dini-Felsefi Görüşleri ve "Misikliknâme"de Ahlakî-Didaktik Motifler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 1. Sayı, 45-56.

DEDE ÖMER RÜŞENÎ'NİN DİNİ-FELSEFİ GÖRÜŞLERİ VE "MİSKİNLİKNÂME"DE AHLAKÎ-DİDAKTİK MOTİFLER

Religious and philosophical views of Dada Omar Rovshani and moral and didactic motives in "Miskinlikname"

AYNUR PAŞAYEVA¹

Öz

Orta Çağ Türk dilli edebiyatın önde gelen temsilcilerinden, zengin sanat mirası ile dini ve felsefi düşüncenin gelişmesinde önemli rol oynayan Dede Ömer Rüşenî'nin edebi sanatı, 15. yüzyıl Azerbaycan-Türk edebiyatı ve edebi dilinin gelişim tarihinin incelenmesi açısından oldukça önemlidir. Eserlerinde, özellikle de "Misikliknâme"de, tasavvufi görüşlerinin yanı sıra, dönemin sosyal manzarasına ışık tutan ahlakî ve didaktik fikirleri, insanları kötülükten çekindiren eleştirel açıklamaları yansıtılmıştır. Şairin sanatsal yeteneği, halk yaratıcılığı ve klasik şiir geleneklerinden ilham almış, onlarla olgunlaşmıştır. Türkçeyi, Arapçayı ve Farsçayı çok iyi bilen şair, bazen dini ve felsefi görüşleriyle ilgili mürekkep ifade ve terimleri kullansa da, genelde aşkla, yaşamla ilgili konularda halk dilini, tarihen Türk halklarının dilinde kullanılagelen kelime ve ifadeleri kullanmayı tercih etmiştir. Sözlü edebiyattan örnekler vermesi, atasözleri, deyimler, genel olarak, canlı anlaşılır halk dilini kullanması Rüşenî'nin halka, onun diline, yaşamına, gelenek-göreneklerine saygısını göstermektedir.

Mesnevi'de nasihat hayatın birçok alanlarında daha belirgin olmakla birlikte, ana tema ilahi aşk, Hakk'a kavuşma arzusu, insanın manevi nitelikleri ve hayatla ilgili düşüncelerinin ifadesidir. Halk sanatı, atasözleri, deyimler, genellikle folklor üslubuna yakın bir dil kullanması, anlaşılır halk konuşma dilini kullanması Rüşenî'nin halka, onun diline, hayatına, geleneklerine bağlılığını açık göstermektedir. Dede Ömer Rüşenî'nin dilinde ve ruhunda halk yaratıcılığından kaynaklanan bu hususlar makalede incelenmiş, canlılık, samimiyetle birlikte derin tasavvufi, ahlakî ve felsefi görüşleri örnekler temelinde açıklanmış, şairin dünya görüşü, yaratıcılık tarzı, mantık uyarlılığı temel etmen olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Ömer Rüşenî, Dini-Felsefi Görüş, "Misikliknâme", Ahlakî-Didaktik, Motif.

¹ Doç. Dr., Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi Azerbaycan Dili Bölümü. Bakü/Azerbaycan.

el-mek: aynurfamilgizi@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9448-3928>

Abstract

The oeuvre of Dada Omar Rovshani, an outstanding luminary of medieval Turkic literature, having served certain purpose in the development of religious and philosophical thoughts through his progressive ideas and also holding rich artistic heritage, appears to be very important in terms of studying the origins of XV century Azerbaijani-Turkish literature and literary language. In his works, especially in "Miskinlikname", along with his sufi views, he put forward moral and didactic messages that illuminate the social landscape of the time and critiques that forewarn the people. The poet's artistic talent derived inspiration from and matured with the traditions of verbal folklore and classical poetry. Notwithstanding the poet used many complicated expressions, terms related to his religious and philosophical ideas, having an excellent command of Turkish, Arabic and Persian languages, he mostly used words coming from fluent spoken language relating love, daily life and words historically used in Turkic languages. Rovshani's use of verbal folklore, proverbs, sayings, a lively, simple vernacular in general attest his devotedness to people, their language, life and traditions.

Despite Dada Omar Rovshani laid special emphasis to moral teaching in his Masnavis with regard to a number of aspects of daily life, the main themes were the divine love, the desire to be reunited with the truth, human, human's moralities, thoughts about life and description all of these. This article has all respects to the said issues. Along with liveliness and sincerity in the language and spirit of Dada Omar Rovshani, originated from verbal folklore, his deep sufi, moral and philosophical beliefs have been explained here in with examples. The poet's mindset, creative style, poetic harmony in the poems, general logical adequacy has been taken as the main criteria.

Keywords: Dada Omar Rovshani, Religious and Philosophical Idea, "Miskinlikname", Moral and Didactic, Motive.

1. Giriş

Tasavvufun sistemleştiği 12. yüzyıldan itibaren Azerbaycan sûfilerinin kurduğu tarikatlar, ilk kurulan tarikatlar arasında öncü bir konuma gelmişlerdi. Böylece bu dönemden itibaren Azerbaycan tarikatlar merkezine dönüşmüştü. "Tasavvufî bir hareket olan Ahîlik'in Anadolu kolu, Sühreverdilik, Hurûfilik, Zahidilik, Safevilik, Halvetilik ve Halvetiliğin kolları Rûşenilik ve Gülşenilik tarikatleri burada doğmuş, İslam dünyasına yayılmıştı. Yesevilik ve Nakşibendilik gibi tarikatlar Azerbaycan'da da yaygındı" (Tasavvuf Tarihi, 2011: 214). 14-15. yüzyıllarda bu bölgede en rağbetli olanı Safevilik ve Halvetilik tarikatlarıydı. Safevililiğin Azerbaycan'ın güneyinde ortaya çıkması ve Şirvan bölgesinde Halvetiliğin İslam dünyasına yayılan bir tasavvuf okulu haline gelmesi beklenmedik bir durum değildi.

Halveti tarikatı, Pir-i Sani Seyyid Yahyâ-yı Şirvânî tarafından kurulmuş ve zamanla İslam coğrafyasının en büyük tasavvuf hareketi haline gelmişti. 14. yüzyılın sonunda Şirvan'ın başkenti Şamah'da dünyaya gelen şeyhin tam adı es-Seyyid Cemâlüddîn Yahyâ bin es-Seyyid Bahâiddîn el-Şirvânî el-Şamahi el-Bakuvî'ydî. Kaynaklara göre, Seyyid Yahyâ'nın yirmi bin civarında müridi olduğu, fakat sadece üç yüz altmışına icazet verildiği bilinmektedir (Rıhtım, 2009: 42). Şeyhin başlıca halifeleri Muhammed Bahâeddin Erzincânî, Dede Ömer Rûşenî, Habib Karamânî, Pîr Şükrullah, Ali Alâeddin Rûmî, Yûsuf Ziyâeddin Müskürî ve Seyyid Ahmed Sünnetîydi. Bu halifeler vasıtasıyla tarikat daha sonraki dönemlerde en yaygın tarikat haline gelmiş, Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye olmak üzere dört ana kola ayrılmıştı. Azerbaycan, Anadolu, İran, Türkistan, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da yaygındı.

2. Rüşeniyye Tarikatı ve Silsilesi

Halvetiyye Tarikatının Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'den sonraki ilk kolu Rüşeniyye tarikatıdır. Aydınli Dede Ömer Rüşenî (ö. 892/1487) (Hulvi, 1993: 515-516, Uzun, 1994: 81-83) tarafından oluşturulmuş, Diyarbakır ve Erzurum'da yayılmıştır. Rüşenî'nin yetişmesinde ve intisabında önemli rolü bulunan ve Mollâ-yı Rûmî olarak tanınan ağabeyi Alâeddin Ali Anadolu'daki ilk Halveti meşâyihinin önde gelenlerinden biriydi. Dolayısıyla Ruşeni'nin, ilmi ve tasavvufi yönünden ünlü bir aile içerisinde yetiştiğini söylemek mümkündür. Bir süre sonra kardeşi Ruşeni'nin geleceğine inanan Şeyh Alâeddin onu Bakü'ye Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin yanına gönderdi. Bundan sonra tüm faaliyeti Azerbaycan ile bağlantılı olan Dede Ömer Rüşenî, hocasının güvenini kazanarak herkesin inandığı bir şeyh olmuş, hocasının talimatıyla bir süre Karabağ, Gence, Berde, Erdebil'de yaşamış ve Halvetiyye'yi tebliğ etmiştir.

Akkoyunlular döneminde tasavvufa yakın olan Uzun Hasan ve halefleri, genellikle şeyhlere ve dervişlere büyük saygı göstermiş, sözlerine güvenerek himayelerinde bulundurmışlardır. Hatta bazılarının Akkoyunlu sarayında hükümdarların başında olup devletin bekası için alınacak tüm kararlardan haberdar edildiği, onlara da söz hakkı verildiği gösterilmektedir. Özellikle Alem-i Kayıp'ın aynası olarak görülen dervişlerin kehanetlerinin kritik zamanlarda gerçekleşmesi onların inanılabilirliğini daha da artıran etkene dönüşmüştü (Atıcı, 2018: 90-91).

Baba Abdurrahman Şami, Baba Behram Çelebi, Nimetullah Sani, Dede Ömer Rüşenî, İbrâhim Gülşenî gibi şeyhler hükümdarlarla yakın ilişkiler içinde olmuş ve önemli kararlarda onlardan etiketlenmiştir. Sarayda söz sahibi olan bu dervişlerin birçoğu, dini ve tasavvufi güçlerinin kerametleri nedeniyle devlete, saraya, hükümdarın manevi dünyasına girme yolunu tercih etmişlerdir (Işık, 2015: 118). Dervişlere gönülden bağlı olan sultanlar, çoğu zaman onların müridi olmuş, erenlerini keramet sahibi olarak görmüş ve onların rızasını kazanmaya çalışmışlardır. Müritlerin dervişlere yüklemiş olduğu kerametler onları kutsal makama taşırken, gerek devlet gerekse toplum yanında güçlenmelerine neden olmuştur (Çınar, 2017: 15).

Dede Ömer Rüşenî, Uzun Hasan ve eşi Selçuk Hatun'a yakın, saygı duyulan ve güvenilen önemli tasavvuf şeyhlerinden biri olmuştur. Kaynaklar, Dede Ömer Rüşenî'nin Uzun Hasan'ın daveti üzerine Tebriz'e geldiğini ve Uzun Hasan'ın Karakoyunlu tekkelerinden birini kendisine başlattığını belirtmektedir (Hinz, 1992: 105). Diğer kaynaklarda ise Dede Ömer Rüşenî'nin Tebriz'de Selçuk Hatun'un ona bir tekke yaptırdığı ve bu tekkenin yapımında Rüşenî'nin müritleri ile çalışması ve bir kısım kerametler gösterdiği üzerine rivayetler anlatılmaktadır (Tavukçu, 2005: 24). Mukaddem'e göre, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Dede Ömer Rüşenî ve İbrâhim Gülşenî, oğulları Sultan Halil ve Sultan Yâkub'un saltanatları döneminde büyük ihtiram sahibi olmuş ve baş tacı edilmişlerdir (Mukaddem, 1396: 649).

Arapçada "zincir" anlamını ifade eden silsile kelimesi, tasavvuf terminolojisinde tarikat şeyhlerinin şeyhten şeyhe iletilerek tarikatın ilk kurucusuna, yine ondan da Hz. Peygamber efendimize kadar varan pir ve üstat zincirini ifade etmektedir (Cebecioğlu, 1997: 645; Gölpınarlı, 1953: 199). Tarikat geleneğinde, silsilesi sahih olmayan bir şeyh, nesebi belli olmayan bir kimseye benzetilmiştir (Özköse, 2000: 167). Bir tarikat şeyhinin iç dünyasını, ruh halini, felsefi düşüncelerini anlamak için öncelikle onun sosyo-kültürel hayatı ve mensubu olduğu tarikat hakkında bilgi edinmek gerekir. Rüşeniyye tarikatının silsilesini sağlıklı bir şekilde gösterebilmek için Rüşenî ve Gülşenî "Divan"larının el yazmalarına başvurmak gerekir.

Gülşenî "Divan"ının el yazmasında böyle bir silsilenamenin varlığını keşfederek, tarikatler, tasavvuf, özellikle Dede Ömer Rüşenî ve Seyyid İbrâhim Gülşenî'nin anılması açısından ilginç olduğunu düşünerek sunuyoruz:

Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) < Hz. Ali b. Ebu Talip < Hasan el-Basiri < Şeyh Habib el-Acemi < Davud et-Tai < Maruf al-Kehri < Sırrı-Sakati < Cüneyd-i Bağdadi < Mîmşad-ı Dineveri < Muhammed-i Dineveri < Muhammed el-Bekri < Vecihuddin < Ömer el-Bakri < Ebu

Necip Suhreverdi < Kutbuddin el-Ebheri < Muhammed-i Sincani < Shehabeddin Tebrizi < İbrahim Zahid-i Geylani < Ahi Muhammed Nur Halveti < Ömer-i Halveti < Pir Ahi Mirem < Hacı İzzedin-i < Sadreddin Ömer-i Halveti < Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî < Dede Ömer Rûşenî < Seyyid İbrâhim Gülşenî Berdei (Musabeyli, 2012: 161-163, Muasayeva, 2003: 423-425).

Tarikat silsilesinin kurucuları olan şeyhler, eserlerinde "esmâ-i seb'a" sayısını azaltıp çoğaltmışlardır. Rûşenî'nin tasavvufi bakımdan bir diğer önemli özelliği de Halvetiyye tarikatının esaslarından biri olan "esmâ-i seb'a"yı on ikiye çıkarmış olmasıdır: Vehhab, Fettah, Vahid, Ahad, Samed, Kadir, Kavi, Cebbar, Malik, Vedud (Uzun, 1994: 82; Musabeyli, 2012: 167).

Tebriz'de şeyh olan Dede Ömer Rûşenî, İbrâhim Gülşenî, Şeyh Demirtaş, Şahin Halveti gibi büyük şahsiyetler yetiştirmiştir. Halvetiyye'nin Rûşeniyye kolu bu müritlerin sayesinde Demirtaşıyye, Gülşeniyye, Sezaiye ve Halatiye denilen alt kollara ayrılmış, ancak asıl etkinliğini halefi İbrahim Gülşenî'nin kurduğu Gülşeniyye ile göstermiştir (Öngören, 2000: 99). Onlardan en yakın müridi Berde doğumlu Şeyh İbrâhim Gülşenî Tebriz'e gelerek, Rûşenî'nin öğrencisi olmuş, "gönlü ışık Dedenin talimatı ve tavsiyesi üzerine daha önceki mahlası "Heybeti"yi değiştirmiş, "Gülşenî" mahlasını almıştır (Musabeyli, 2012, 30). Böylece tarikatın "Gülşeniyye" kolunun kurucusu Rûşenî'den sonra tarikatın başına geçen Gülşenî, sadece Azerbaycan'da, Türkiye'de, Mısır'da tanınmamış, yaşadığı her yerde saygı ve sevgi görmüştür. Şeyh Gülşenî'nin hocası Dede Ömer Rûşenî'nin tasavvufi düşüncelerini şiirle ifade etme geleneğini sürdürerek Kahire'de Babu'z-Zuveyla'da kurduğu tekkeyle temeli atılan Gülşeniyye tarikatı 16. yüzyıldan sonra Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye ve yayılmaya başlamıştır.

Kahire'den sonra tarikat daha da yaygınlaşarak Bursa, Diyarbakır, Rumeli, Edirne, İstanbul, Mekke, Halep ve birçok şehirde dergahları kurulmuştur. Kara, İstanbul'da bulunan 10 ünlü Gülşenî tekkesi hakkında bilgi vermektedir (Kara, 1996: 257). Şemlelizâde ise 18. yüzyılda Diyarbakır, Edirne ve İstanbul'da her birinde ikişer; Bulak, İskenderiye, Mekke, Halep, Urfa, Antalya, Şam ve Bursa'da birer Gülşenî dergahının olduğunu göstermektedir (Şemleli-zade, 1982: 547). Bu tarikatlar incelendiğinde Azerbaycan'ın tasavvuf felsefesi ve edebiyatı açısından zengin ve önemli bir kültür merkezi olduğu ortaya çıkar. Bu konuların coğrafi mekan açısından kapsamlı bir çalışmaya konu olması güncelliğini korumaktadır. Ancak araştırma konumuz Dede Ömer Rûşenî'nin dini-felsefi ve ahlaki-didaktik görüşleri olduğundan konumuzdan sapmamak adına bu meselelere kısaca değinmeyi uygun gördük.

3. Dede Ömer Rûşenî'nin Edebî Kimliği

Şairin adı araştırmalarda Rûşenî olarak geçse de, V.M. Kocatürk'ün yazdığı gibi "asıl ismi Ömer'dir" (Kocatürk, 1964: 282). Ömer kelimesine eklenen "dede" kelimesinin kökeninden bahsederken, Dede'nin daha çok Mevlevî tarikatında binbir günlük çileyi doldurmuş olan dervişlere verilen unvan olduğu belirtilmektedir (Kovşa, 1948: 551).

A.Kabaklı'da bu "Aydınlı Rûşenîyle başlayan "Türkî-basît" (sade halk kitlesi ve halka ait mecazlarla divan yazma) akımı" diye geçer (Kabaklı, 1968: 296) ve klasik edebiyat ile halk sanatı arasında kopmaz bir bağ rolü oynamaktadır. Eserin dil özellikleri, hem tür hem de ağırlık bakımından klasik üslubu karşılarken, içeriği halkın ruhuna, arzusuna ve yaratıcılığına daha yakın, ikisinin sentezidir.

Vasfi Mahir Kocatürk, araştırmasında şairin edebî kimliği üzerine konuşurken şunları yazar: "Canlı ve zengin dile ve sanat yeteneğine sahip olmanın yanı sıra saraylardan hiçbir maddi yardım ummayan Rûşenî, Fatih döneminin plastik ve zevkli şiiri yanında maneviyat zenginliği sergilemektedir. Rûşenî'de ilginç olan şey, dilinde ve ruhunda halkın karakterinden gelen tuhaf bir canlılık ve samimiyet bulması ve anlattığı hikayelerde ve karakterlerde müthiş bir gerçekçilikle hayata girmesidir" (Kocatürk, 1964: 284).

Köprülüzâde de Rûşenî yaratıcılığı hakkında görüşünü şöyle özetler: "Şairin şekil, tema ve içerik açısından dikkati çeken eserlerine baktığımızda, onun klasik Doğu edebiyatıyla birlikte halk yaratıcılığını ustalıklı kullandığını, halk dilini tercih ettiğini, Azeri lehçesiyle yazdığını görüyoruz" (Köprülüzade, 1970: 132). Şairin eserlerinin yaşadığı dönemden itibaren Tebriz, Berde, Mısır ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sevildiğine ve okunduğuna değinen Tavukçu şöyle yazıyor: "Bu durum söz konusu eserlerde Eski Anadolu Türkçesi'nin yanı sıra Azeri ve Çağatay lehçelerinin (genellikle ekler seviyesinde) de, zaman zaman kendini hissettirdiği karışık bir lisanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur" (Tavukçu, 2005: 44).

Hayatının büyük bir bölümünü Azerbaycan'ın farklı illerinde ve son yirmi beş yılını Tebriz'de geçiren Dede Ömer Rûşenî'nin külliyyatının yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde çeşitli tarihlerde istinsah edilmiş birçok nüshalarının bulunması hem dönem hem de yaratıcılık açısından insanlar tarafından sevilen güçlü bir şeyh, bir şair olduğunu göstermektedir. Eserlerinin yazı diline gelince, Gordlevski'nin tabirince söylersek, "İran ve Türkiye'de genel olarak tasavvuf edebiyatı, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesinin karışımından oluşan bir dilde yazılmıştır" diyor (Gordlevski, 2011: 105).

15. yüzyıl şairlerinin edebi eserleri, sadece manzum aşk hikâyelerinden değil, aynı zamanda tarikat edebiyatından kaynaklanan tasavvufî, ahlakî ve felsefî görüşlerden oluşmaktadır. Hümanist fikirleri tebliğ eden Rûşenî, eserlerinde "dinler ve mezhepler arasındaki çelişki ve düşmanlıkları ortadan kaldırmayı, tüm halkları aynı gözle görmeyi, onlara saygı duymayı felsefi açıdan esaslandırmaya çalışmıştır" (Musayeva, 2003: 10).

Dünyevî aşk, gerçeklik fikirlerine dayanan şair, dili ve üslubunda Doğu şiirinden, ahlakî-didaktik motiflerde ise nasihat yönteminden faydalanmıştır. Şair, eserlerinde insanları kötü huylardan kaçınmak, yapabildikleri işlerle uğraşmak, toplumda erdemli olmak, doğru yetişmelerini sağlamak, insanlar arasında kardeşliği, dostluğu ve eşitliği teşvik etmek için öğretici hikâyeler, fıkralar ve halk deyimlerini ustalıklı kullanmıştır.

Bir şeyh olan ve kendisini irşada memur sayan Dede Ömer Rûşenî'nin şiirlerinde, doğal olarak onun dini tasavvufî görüşlerinin yansıtılmasının yanı sıra, sık sık Hz. Muhammed'e, imamlara, dini, tasavvufî, efsanevi şahsiyetlere hitap ediliyor. Rûşenî'nin tuyuğlarında dikkatimizi çeken özellik, her tuyuğun Hz. Peygamber'in bir özelliğini konu edinmesidir.

"Baştan ayağa doğru bir hilye mahiyeti arz eden bu tuyuğlar ve diğerleri ile birlikte Rûşenî'yi Türk edebiyatında tuyuğ şairlerinden saymak gerekir. Bunlar dışında didaktik diyebileceğimiz birkaç gazel ve terci-bendleri öğüt niteliği taşıırken, Aydın, Tebriz, Bursa'yı da öven gazelleri vardır" (Tunç, 1997: 243). Bu manzum eserler Rûşenî'nin maddi dünyadan ve çevresindekilerden soyutlanmış bir Sufi olmadığını, doğayla içiçe yaşayan bir kişilik olduğunu göstermektedir.

4. "Miskinliknâme"de İbret Verici Fikirler ve Ahlakî-Didaktik Motifler

Doğu edebiyatının ahlakî-manevi değerleri, didaktik yazılı eserleri arasında, Dede Ömer Rûşenî tarafından H. 889 (1484/85) yılında tamamlanan "Miskinliknâme" isimli eserin ayrı bir yeri vardır. İçerik açısından Mesnevi'nin etkisi altında kaldığı anlaşılan (Uzun, 1997: 48) ve adını bir miskinle karınca arasındaki hikâyeden alan bu didaktik mesnevi, Rûşenî yaratıcılığının manifestosu olmanın yanı sıra, şairin dini ve tasavvufî görüşlerini açıklamak açısından da önem taşımaktadır. "Aslında Miskinnâme konu itibarıyla miskinliğe övgüdür. Buradaki miskinlik, günlük konuşma dilindeki anlamıyla değil, tasavvufî cihetiyle düşünülmelidir. Zira tasavvuf yoluna giren sâlik, dünya libasından arınır ve hiçlik tahtına oturur. Dolayısıyla asıl anlamı olan zavallı, bîcâre kimse kimliğinden sıyrılarak kendisine hiçbir varlık atfetmeyen derviş kimliğini kazanır" (Şenarslan, 2020:16).

Sözlüklerde "zayıf, sefil, beceriksiz, fakir, muhtaç adam" anlamında kullanılan miskin terimi, tasavvuf edebiyatında farklı anlamda kullanılmaktadır. "Allah'ın büyüklüğü karşısında kendi varlığını umursamayan, Allah'ın birliğini kâinatın bütün mahlûklarında görebilen kimse"

anlamında kullanılmış, sufilik tarikatında kazanılan en yüksek makam olarak değerlendirilmiştir.

Şunu da belirtelim ki, 15-16. yüzyıllar Azerbaycan ve dünya tasavvuf edebiyatının büyük şairi, evliyası Miskin Abdal tasavvufun şariat, tarikat, marifet, aydınlanma aşamasından geçerek Hakikat (Abdallık) aşamasına kavuşmuştur. "Abdallık" konseptine uygun olarak "Kırk Abdal" - "Kırklar Piri" dersini almış, Haktan hikmet, fazilet, keramet, kutsallık, ilahi vergilere ve mucizelere sahip olmak için kendisine "Ocak" nazil olmuş. Pir makamları sayılan "Miskin" ve "Abdal" zirvelerine ulaşmış ve tarihte salt bu isimleriyle en yüksek tasavvuf derecelerinin vahdetiyle tanınmıştır (Miskin Abdal, 2018: 9). Hatta Safeviler döneminde Kızılbaşların ideolojisini yaymak amacıyla devlet elçisi olarak görev yaptığı yerleşim merkezine yerel halkça Miskince köyü adı verilmiştir. İlginç olan bu köyün Dağıstan'da Lezgiler'in yaşadığı bölgede tek Şii köyü olmasıydı (Miskin Abdal, 2018: 12).

Dede Ömer Rüşenî'nin en büyük dileği miskinliktir, çünkü dervişliğin yolu miskinlikten geçer ve bu yola giren kişinin kendisine engel olan tüm dünyevi nimet ve mallardan vazgeçmesi, bencilliğini yenmesi, kin ve şiddetten uzak durması gerekir. Bu açıdan Dede Ömer, miskinliğe özel bir önem vermiştir:

İlahi, Rövşəniyi eylə miskin,

Dəmin edib lətifü xubü miskin.

Anın kimi verüb səbrü təhəmmül,

Ver ana daxi təhqiği-təvəkkül (Musayeva, 2003: 199)

"Miskinliknâme"de, tasavvufun tek bir olay örgüsü etrafında verildiği 1181 beyitlik mesnevi geleneğe uygun olarak Farsça yazılmış 40 başlıkla bölümlere ayrılmıştır (Tavukçu, 2005: 37). Bu bölümlerde Peygamberimiz (s.a.v.) ve sahabelerinin kıssaları, öğüt verici kıssalar tasavvufî bir tarzda, "Der beyani tasavvuf", "Der beyani Sufi" vb. başlıklar adı altında tasavvufun bilimsel yönden açıklamaları verilmiştir.

Rüşenî'nin dini ve felsefi görüşlerine göre, tasavvufun temel amacı, nefsi kötü huylardan arındırmak ve güzelliklerle süslemek, kalbi Hakk'a bağlamak, kalbi aşk ateşiyle yakmak, manaları gizlemek, güzel ahlaklı olmak, iyi davranmak, kimseyi incitmemek, herkesin yükünü taşımak ama kimseye yüklenmemektir:

Təsəvvüfdür denilmiş ünsü qürbət,

Ara yerdə sürülüb xəvfü heybət.

Təsəvvüf buğzi dünyanın dinidir

Bu sözü söyləyən bil Rövşənidür...

Təsəvvüf xəlqdən qaçmağa derlər,

Özüçün Həqqə yol açmağa derlər. (Musayeva, 2003: 165)

Şiirlerde ana temayı oluşturan tasavvuf, şairin yazma amacını gösterir. Öte yandan onun şiirleri, tasavvufî düşünceleri ifade etmek ve yaymak için tasavvuf cephesinin coşkulu bir tezahürüdür (Tavukçu, 2005: 46). Tasavvufun meramı - bilge ve bilgenin içsel duyguları, düşünce tarzı, zengin imgeleri, sembolleri, Allah ile kul, kul ile aşk arasındaki ilişki vb. şiir için zengin malzeme sağlamıştır. Bu nedenle insanlık tarihinde hiçbir dinî ve felsefî inanç sistemi tasavvuf kadar kurguyla kaynaşmamıştır:

Təsəvvüf əhlinə əhlüllah derlər,

Xamuya qul, bulara şah derlər. (Musayeva, 2003: 175)

Söz konusu manzumelerde ana temayı oluşturan tasavvuf, bir bakıma şairin yazma amacını gösterir. Öte yandan onun tasavvufi düşüncelerini ifade etmek ve yaymak için şiirleri tasavvuf cephesinin coşkulu bir tezahürüdür (Tavukçu, 2005: 46). Tasavvufun meramı – salikin ve arifin geçirdiği batınî duygular, irfanî tefekkür tarzı, buradaki zengin karakterler, semboller, Tanrı-bende, bende ve aşk ilişkileri vs. şiir için zengin malzeme vermekteydi. Bu yüzden de beşer tarihinde hiçbir dini-felsefi inanç sistemi edebiyatla tasavvuf kadar kaynaşmamıştır.

Rüşenî, Miskinliknâme'de sanatsal bir üslupla yazdığı beyitlerinde Türk edebiyatında tasavvufun ilk manzum betimlemesini vermiştir. Bütün tasavvuf şairlerinde nefsin terbiyesinden sonra ilâhî aşk en çok dile getirilen konu olmuştur, çünkü tekke edebiyatının konusu Allah'a kavuşma yolları, ahlâk ve nefsin terbiyesidir. A.Bilgin'in belirttiği gibi, "İlahi aşk, varoluş sevincinin, hiçlik düşüncesinin, cennet arzusunun, cehennem korkusunun, dünya ve ahiret ile ilgili her şeyin ötesindedir. Bütün bu duygu, düşünce ve durumların tümü tekke edebiyatının konusudur (Bilgin, 2011: 381-384). Tekke edebiyatının temel amacı, tasavvufi düşünceleri, irfanî ve ilahî aşkı sade bir dille kitlelere ulaştırmaktır (Bayat, 1997: 97). Bu açıdan bakıldığında, "Miskinliknâme", öğüt verici fikirleri, ahlakî ve öğretici motifleri nedeniyle yazıldığı dönemden itibaren bir ders kitabı olarak kullanılmıştır

"Miskinliknâme"de şair, sırrın saklanmasını tavsiye ediyor: "Sır, kalbi ve ruhu temiz olan, ancak Allah'ın rızasını kazanmış kulların anlayabileceği, görebileceği ve manen ince hakikatleri gizleyen sır, nüktedir" (Tunç, 1997: 237). Kalb, ruh, sır, nefis sıralamasında sır ruhtan sonra gelir ve ondan daha latifdir. Kalb marifet, ruh aşk, sır da gözlemin mahallidir. Bu anlamda sır, ruhun ruhudur (Kuşeyri, 1999: 88; Sühreverdi, 1993: 567-568).

Rüşenî'ye göre, alçak gönüllü ve ruhen temiz bir sufinin dikkat etmesi gereken en önemli özelliği sırrına sahip çıkmasıdır:

Demiş bir sirdir hoş sərəfraz ər,

Sərin ver, vermə sirdin, ey bəradər.

Ki sirri gizləmək mərdanəlikdir,

Vəli faş eyləmək divanəlikdir. (Musayeva, 2003: 166)

Aynı zamanda Rüşenî, Hâk yolcularına sırrı ifşa etmemeye, sırrı açarlarsa, nihai kaderlerini hatırlatmakla onları bu yoldan caydırmaya çalışıyor, nasihat ediyor:

Kəsildi sirr deməkdən neçə sərlər,

Asıldı darə neçə şiri-nərlər.

Kimə ögrətdilər elmi-lədundan,

Dilin bağladılar anın süxəndən. (Musayeva, 2003: 167)

Hallac-ı Mansur (ö. 309/922), sırrların kul ile Allah arasında gizli bir husus olduğunu belirtmek için "bizim sırlarımız bakiredir, kimsenin vehmi onları çözemez" (Kuşeyri, 1999: 88) demiştir. Sır saklamanın ne kadar önemli, mukaddes olduğuna değinen Rüşenî felsefi görüşlerinden kaynaklanan edebi kıyaslamalar yapmaktadır:

Əgər pünhan edə yer toxmunu ol,

Gəlir çox hasili anın olur bol.

Qışın saqlamasa sirdini gər yer,

Yazın olmaz idi xoş səbzeyi-tər.

Əkinçi etməsə toxmini pünhan,

İtər bitməz həvadis irər, ey can. (Musayeva, 2003: 166)

İnsan "toprak gibi olmazsa, pak olmaz" düşüncesinin sırrını açıklayan şair, felsefi düşüncesine okuru her zaman düşündüren sanatsal bir soruyla seslenir:

Bilirmisiniz yerə neyçün denür yer,
Yürüb, yürçüb yəmin denməz həman yer.
Ana yer derlər, amma heç yeriməz,
Anın sirtinə hərgiz kimsə irməz. (Musayeva, 2003: 168)

Şair, sufi olmak için her şeye torpak gibi sabretmek, tahammül etmek, düşünce ve fiillerinde dimdik durmak gerektiğini vurgular. İşte Hakk'a ulaşmak isteyeninin yolu budur der:

Təsəvvüf əhli qatında budur yol,
Zəmin kimi həmulu barkeş ol.
Gərək kim bənzəyə, ey mərd sufi,
Ələnmiş, su səpilmiş xakə, sufi. (Musayeva, 2003: 169)

“Cənab gəzmə gəl, ey zahid, boyun sun” diyen Rüşenî, ibadətle meşgul kişilerin gece gündüz demeden bellerine kuşak bağlayarak tevhid denizinde suya batıb çıkmakla paklanmasına işaret ederek, herşeyden önce insanın yaptığı yanlış amellerin günahından kurtulup pak olması için ağlayarak gözünden yüzüne yağmur yağdırarak, baştan ayağa nura boyanması, her bir damlada bin günahın bağışlanması için rahmet kazanmasının gerekliliğini ifade ediyor:

Gözündən yüzünə yağdır yağışlar,
Ki bir qətrəsində bin suç bağışlar...
Gözün yaşı günahın çirkini yur,
Edər kişiyi başdan-ayağa nur. (Musayeva, 2003: 160)

Hatta şair, “Püser ağlamasa, püstani-madər, Südünü verürmi coşub, ey bəradər?” gibi felsefi soru sorarak beşerin ağlamasını yeni dünyaya gelmiş çocuğun ağlamasıyla kıyaslıyor: beşerin ağlaması doğayı canlandırır, yeni bir ruh verir, çayırlar güler, her yerde yeşillik büyür, çiçekler açar. İnsan ağlıyorsa, yaptığı günahını anlayarak tövbe etmesi, gözyaşı dökmesi, ruhunun temizlenmesi, arınması, günahlarının bağışlanması ve huzur bulması içindir:

Gəl ahın Rövşəni manəndi bərq et,
Gözünün yaşına özünü qərç et. (Musayeva, 2003: 161)

"Az ye, az konuş, az uyu" düsturları “Miskinliknâme”de geniş yer almıştır. Tasavvuf edebiyatında “riyazetin yemek, uyku, konuşma ve ezalara katlanma gibi dört yönü olduğu gösterilmektedir. Bu yüzden kişi az yiyerek şehvetlerini öldürür, az uyuyarak iradesini saflaştırır, az konuşarak afetlerden uzak durur, ezalara katlanarak da amacına ulaşır” (Gazali, 1989: 150).

Rüşenî, bilimsel ve felsefi görüşlerinin yanı sıra acı sonu göstererek, insanlara kötü alışkanlıklardan kaçınmayı telkin etmiştir. Aynı zamanda bunu yaparken edebî ve sanatsal dili daha canlı hale getirmek ve herkes tarafından anlaşılabilirlik için canlı halk dilinden seçilmiş ifadeleri kullanmayı tercih etmiştir:

Əgər olsan sığır kimi ələfxor,
Olursan tana-toluq kibi key-xor.
Yeməgi az yemək səhhət bağışlar,
Vəli çox yeməsi illət bağışlar. (Musayeva, 2003: 180)

Rüşenî, "Miskinliknâme"de Ali ibn Ebu Talib'in mucizevi diliyle anlatılan "Köpeğin On Özelliği Üzerine" isimli öyküde bu özellikleri tek tek sıralamaktadır: 1. Mülkü yoktur. 2. İnsanlardan saygı görmez, her kapıdan kovulur. 3. Kimseye muhtaç değildir, onun için her yer döşektir. 4. Bir şey bulamazsa, sessizce uyur, zavallı aç üryan dolaşır. 5. Sahibi onu dövse de, yemek vermese de, ne kadar "git" söylese de, sahibinin kapısını terk etmez. 6. Sahibini ısırmaz, düşmanını ısırır. 7. Gece gündüz kimsenin girmesine izin vermeden sahibinin evini korur ve öldüğünde kapısından hiç çekilmez. 8. Dövseniz, incitseniz, lanetlenseniz de işi susmaktır. 9. Sahibi ona yemesi için ne verirse, hoşnut olur. 10. Ölürse, kimse onun için yas tutmaz.

Dede Ömer Rüşenî'ye göre, bu on nitelikten birine sahip olanlar marifet sahibi olurlar. Şair, sonunu benzersiz bir şekilde kıyaslayarak aynı zamanda sadakat, acı, vefa gibi insani nitelikleri takdir ederek ahlakî-didaktik notlarla mesneviyi bitirir:

Gər ola bir kişidə bu sifətlər,

Bitər əlbəttə anda mərifətlər. (Musayeva, 2003: 196).

Ya da "Çakalın boyacı küpüne düşmesi"nde dışarıda yürürken bir anda boya küpüne düşen ve küpten çıkarken kendi rengine hayran kalan bir çakalın hikâyesini anlatır. Hikâyenin sonunda yalan ortaya çıkar ve gerçek durumu anlatan şair, insanları yalandan, hileden ve ikiyüzlülükten uzak durmaya çağırır ve ancak dürüstlük ve doğrulukla yükselmenin önemini vurgular:

Yalan sözlərdən oldun xəstə həb sən,

Sənin dərdinə dərman edəyin bən.

Səni şaşırdı xalqın quru düşü,

Inanma kim yalan söylər ögüşü. (Musayeva, 2003: 216)

Hatta canlı halk dilinden gelen ve hikâyenin içeriği ile seslenen, günümüz Türk dillerinin büyük kısmında kullanılan, sadece fonetik değişikliğe uğrayan "Bir çiçekle bahar olmaz", "Eğri oturalım, doğru konuşalım" gibi atasözleri ve deyimleri kullanmakla, Rüşenî öğüt nitelikli fikirlerinin etkileme gücünü daha da artırmıştır:

Ki səndən bənligim gedincə cəhd et,

Salub əgri yolu, toğru yola get.

Ki yaz bir çiçəklə yazlamaz heç,

Bu söz bir yola dönməz yüri vaz keç. (Musayeva, 2003: 216)

"Miskinliknâme"de ilginç bir olay "Hikayet-i der-behr-i digər" (başka bir hikâye) başlığı altında kaleme alınmıştır. Şöyle ki, hayatı boyunca hiçbir zaman insanlar arasına çıkmayan hayvanlar gibi, dağlarda, derelerde yaşayan fakir, miskin bir köle bir gün parasız pulsuz şekilde bir şehre gelir. Çarşıda dolaşırken elinde para dolu kesesi olan bir adam görür, adam her defasında elini kesesine salıp çıkardığında gönlü istediğini satın alır, yer içer. Bunu gören zavallı köle çok düşünür ve bir çare bulur. Yerde gördüğü kaplumbağayı yakalar, kese gibi yakasına asar ve yakası talihsiz kaplumbağanın kanına bulaşır. Kaplumbağa ne kadar çabalasa da, bu vicdansız, acımasız, aptal adamdan kurtulamaz. Şair burada olayları anlatırken kölenin cehaletini eleştirir ve kafasını çanağından dışarı çıkardığı için bu duruma düşen kaplumbağayı da sorumlu tutar ve herkesin bundan ders çıkarmasının gerektiğini vurgular:

Xirqəyə çəkəydi başını bağa,

Boynuna ip tapmaz idi ol daga.

Bəs gərək sufi çəkə baş xirqəyə,

Ta düşə islam odu hər firqəyə...

Xirqənə başını çəkməzsən, səni

Tapuban yancaq edinər hər dəni. (Musayeva, 2003: 222)

Rüşenî, hikâyedeki olaydan hareketle müritlerine dikkatli, uyanık olmalarını, doğru yolla giderek kendilerini doğrultmayı, derin düşüncelerini ve doğru yoldan dönmelerini, başkalarıyla konuşmayı bırakmalarını ve böylece şeyhi haklı çıkarmalarını öğütler. Dede Ömer Rüşenî'nin kaleme aldığı herbir hikâyenin içeriği biçimle sıkı bağlıdır ve biri diğerini tamamlar.

5. Sonuç

Dede Ömer Rüşenî, tasavvufî görüşlerini daha ziyade nasihat verecek ve manzum hikâyeye oluşturacak şekilde ifade etmiş, tasavvuf felsefesi açısından güç ve kuvvet konularını dahi halkın anlayacağı sade bir dille anlatmış ve fikriyatını anlaşılır kılmıştır. Bu sayede düşünce ve fikirlerini toplumun her kesimine rahatlıkla aktarabilmiştir. Bu durum, sûfilerin genel olarak insan psikolojisine hâkim olduklarını ve dolayısıyla iyi bir formasyona sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın esasını oluşturan Dede Ömer Rüşenî'nin "Miskinliknâme"sindeki öykülerin her biri ayrı bir öğretici fikre dayanmaktadır. Araştırmamız, ahlakî ve öğretici bir içeriğe sahip olan bu hikâyelerin dürüstlük, saflık, çalışkanlık, nezaket, adalet, cesaret, korkusuzluk gibi yüksek insani nitelikleri propaganda ettiğini ortaya koyuyor. Şair, hayatı boyunca insan varlığını ve haysiyetini her şeyden üstün tutmaya, insanları servete, yeme ve içmenin kölesi olmamaya, şehvetlerini yenmeye, ikiyüzlülük, yalan, hırsızlık ve yalakalık gibi kötü alışkanlıklardan uzak tutmaya çalışmıştır. Rüşenî'nin büyüğe saygı, küçüğe sevgi gösterme, hakikat uğruna hayatını feda etme, ırk, din ne olursa olsun herkesi eşit görmek gibi klasik Doğu edebiyatının geleneksel görüşlerinden kaynaklanan felsefî, ahlakî ve didaktik yaratıcılık konsepti, günümüzde de ilgi görmekte ve güncelliğini korumaktadır.

Kaynaklar

Atıcı, A. (2018). Akkoyunlu Sarayında Manevi ve İdari Güç: Dervişler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmalar Dergisi*, Sayı 87, s.89-102.

Bayat, F. (1997). *Hoca Ahmet Yasevi ve Halk Sufizminin Bazı Tarafları*. Bakü: Ağrıdağ.

Bilgin, A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul: Diyanet İşleri Yayınları.

Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık.

Çınar, G. (2017). Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkisi. *İran Çalışmaları Dergisi*, C.1, Sayı 1, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Gazali (1989). *İhyâ'ulûmid-Dîn* (çev. Ahmet Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gölpınarlı, A. (1953). *Mevlana'dan sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Gordlevsky, V. A. (2011). Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler). (Çeviri, sunuş ve eklemeler: Namiq Musalı). *Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s.83-125.

Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükseliş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Hulvi, C. (1993). *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemat-ı Ulviyye*. (Çev. Mehmet Serkan Tayşi). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Işık, Z. (2015). *Şeyhler ve Şahlar*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Kabaklı, A. (1968). *Türk Edebiyatı. C. II*. İstanbul: Yönet matbaası.
- Kara, M. (1996). *Gülşeniyye*. TDVİA, İstanbul.
- Kocatürk, V. M. (1964). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Edebiyat yayınevi.
- Kovşa, A. (1948). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Köprülüzade, M. F. (1970). Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devri. *İslam ansiklopedisi* (Azeri maddesi). c.II, İslam, Milli Eğitim Basımevi.
- Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin. (1999). *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi*. çev.: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Miskin Abdal. (2018). *Sefevilerin Büyük İdeloji Adamı, Sufi Şeyhi (şiiirler ve destanları)*. Bakü.
- Mukaddem, A. (1396). Rûşenî, Dede Ömer. *Danişmane-i Cihan-ı İslam*, C.20, Tahran: Bunyad- Dairetü'l-maarif-i İslamî.
- Musayeva, A. (2003). *Dede Ömer Rûşenî Elyazıları üzerinde Araştırmalar*. I cilt, Bakü: "Nurlan".
- Musabeyli, A. (2012). *Şeyh İbrahim Gülşeni Bærdei ve Türk Divanı*. I.C., Bakü: Bilim ve Eğitim.
- Rıhtım, M. (2009). IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Haraketler. *Avrasiya etüdleri* 35(33-60). Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Bakanlığı, Ankara, s.33-60.
- Sühreverdi, Ebu Hafs Şihabuddin Ömer b. Muhammed. (1993). *Avarifu'l-Maarif (Tasavvufun Esasları)*. Haz.: Hasan Kamil Yılmaz – İrfan Gündüz. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Şemeli-zade, A. E. (1982). *Şiveyi-Tarikatü-i Güşeniye*. Ankara.
- Şenarslan, N. F. (2020). *Rûşenî Dede Ömer Aydınî Külliyyâtı (Miskin-Nâme, Şobân-Nâme, Der Kasemiyât ve Münâcât, Der Medh-İ Mesnevî-İ Ma'nevî-İ Mevleviyyet, Ney-Nâme, Kalemnâme, Divan)*. Dil İncelemesi-Metin-Dizin (doktora tezi), Erzurum.
- Tavukçu, O. K. (2005). *Dede Ömer Rûşenî-Hayati, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni* (e-kitap).
- Tasavvuf Tarihi*. (2011). II neşr, Bakü: İslam Üniversitesi neşri.
- Tunç, S. (1997). Dede Ömer Rûşenî. *S.Ü TAE Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, s.237-249.
- Uzun, M. (1994). Dede Ömer Rûşenî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, C.9, s.81-83.
- Öngören, R. (2000). *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayınevi.

Özköse, K. (2000). *Muhammed Senusi, Hayatı, Eserleri, Haraketi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.